

مهاجران قدرتمند

• ندا زادگان

- ستارزاده، ملیحه، سلجوقیان (۴۳۱-۵۹۰ هـ)
- سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)
- تهران ۱۳۸۵، چاپ دوم، ۲۲۵ صفحه.

بخشی از درآمد سالانه دولت سلجوقی، مالیات غیرمعارف مکوس (جمع مکس) یعنی عوارض و یا باج بر امتعه بازرگانی و غیره بود، که بعضاً لغو می‌گردید؛ اما الغای آن پایدار نبود. رشوه، جرایم و صادرات از دیگر درآمدهای سلاطین و صاحب منصبان دولت سلجوقی به شمار می‌رفت.

مجموعه حاضر، همانگونه که از نام آن پیداست، به بررسی تاریخ دودمانی، ساختار سیاسی، اداری و مالی امپراطوری سلجوقی می‌پردازد که در پنج فصل تدوین شده و شامل پیش‌گفتار، چکیده کلام، فهرست القاب و اتابکان سلاطین سلجوقی، پیوست‌ها و منابع است.

در پیش‌گفتار، نویسنده توضیح می‌دهد در نیمه اول قرن پنجم هجری، گروهی از ترک‌های مهاجر به رهبری خانواده سلجوقی وارد خراسان شدند. در این زمان، حکومت‌های محلی متعددی در ایران حکومت می‌کردند. سلجوقیان با تصرف ایران و متمرکز کردن قدرت در بغداد، به خلافت متزلزل عباسی حیات دوباره بخشیدند و با راهنمایی دیوان سالاران و نظریه‌پردازان ایرانی نظام دوگانه‌ای به وجود آوردند که در آن نهاد خلافت ناظر امور معنوی و نهاد سلطنت مأمور اجرای امور دنیوی گردید.

فصل اول با عنوان «ترک‌ها در عرصه تاریخ» بخش‌های زیر را در بر دارد: ۱- امپراطوری گوک ترک و نخستین ارتباطات ترکان با جهان متدین (اتحادیه تیوکیوی غربی، اتحادیه تیوکیوی شرقی) ۲- مهاجرت ترک‌ها و پیامدهای آن در ترکستان شرقی و ماوراءالنهر ۳- جنگ ترکانان با سلطان مسعود و سقوط خراسان. در این فصل آمده است: نخستین امپراطوری ترک در تاریخ به نام گوک ترک (GOK TORK) به وجود آمد و قلمرو این امپراطوری از مغولستان تا مرزهای شمالی چین و از آنجا تا دریای سیاه ادامه داشت و با سه تمدن باستانی چین، ایران و بیزانس (روم شرقی) هم‌مرز بود. امپراطوری گوک ترک به صورت اتحادیه‌ای متشکل از قبایل چادرنشین اداره می‌شد و در آن نوعی فرمانروایی مرکزی وجود داشت که تمام خان‌ها

و اتباعشان از آن اطاعت می‌کردند که بعدها این امپراطوری به اتحادیه تیوکیوی غربی و شرقی تقسیم شد.

در فصل دوم به شرح و توضیح نخستین سلاطین سلجوقی: طغرل، آلب ارسلان و ملکشاه پرداخته شده است که شامل بخش‌های زیر است: ۱- طغرل و فتوحات سلجوقیان ۲- پادشاهی آلب ارسلان ۳- پادشاهی ملکشاه ۴- امپراطوری سلجوقی در دولت نظام‌الملک ۵- دین و دولت در عصر سلجوقی (سیاست مذهبی نظام‌الملک، زمین). در این فصل، هر یک از پادشاهان سلجوقی به طور مفصل معرفی شده‌اند و به شرح پادشاهی و فتوحات آنها و تأثیر هر یک بر دولت سلجوقی پرداخته شده است. نگارنده در این بخش می‌گوید: دوره پادشاهی آلب ارسلان و ملکشاه اوج قدرت امپراطوری سلجوقی محسوب می‌شود. این دوره سی ساله را این اثیر به حق «الدوله نظامیه» و یا به عبارت دیگر عصر وزیر بزرگ نظام‌الملک نامیده است. نظام‌الملک سه کار عمده و برجسته برای امپراطوری سلجوقی انجام داد: نخست، ایجاد سپاه منظم

در جامعه ترک، غلام ساده‌ای
می‌توانست در مدت کمتر از ده
پانزده سال به فرماندهی توانا مبدل
شود و حکومت ایالات وسیعی را
به دست گیرد و اگر شاهزاده‌ای در
حضانت داشت به مخالفت با دولت
مرکزی بر می‌خاست

سلجوقی، به مسائل زیر پرداخته شده است: ۱- خلافت و سلطنت ۲- وظایف سلطان ۳- سپاه ۴- ساختار اداری ۵- وزارت در عهد سلجوقیان.

در فصل آخر و پنجم، با عنوان امور مالی، عایدات امپراطوری و روش اعطای اقطاع مورد بررسی قرار گرفته است. در این فصل آمده است درآمد سالانه امپراطوری سلجوقی در پادشاهی ملکشاه بیست و یک هزار و پانصد و چند تومان زر سرخ بود. بخش عمده این مبلغ از مالیات‌های معمول نظیر خراج ارضی، اعشار و رسوم مراتع تأمین می‌شده است. بخش دیگر درآمد سالانه از مالیات غیرمتعارف مکوس (جمع مکس) دریافت می‌گردید که عبارت بود از عوارض و یا باج بر امتعه بازرگانی و غیره که بعضاً لغو می‌گردید. اما الغای آن پایدار نبود. رشوه، جرایم و مصادرات از دیگر درآمدهای سلاطین و صاحب‌منصبان دولت سلجوقی بود. درباره روش اعطای اقطاع از چهار نوع اقطاع عمده در عهد سلجوقی نام برده شده است. اول، اقطاعی بود که به برخی از اعضای خانواده سلجوقی داده می‌شد. دوم، اقطاع دیوانی بود که به حکام ولایات داده می‌شد. نوع سوم، اقطاع نظامی بود و نوع چهارم، اقطاع وقفی بود که شامل مؤسسات آموزشی، مساجد و یا سایر امور خیریه می‌گردید.

در پایان کتاب، فهرستی از القاب و اتابکان سلاطین سلجوقی آمده که شامل هفده سلطان همراه القاب و تاریخ سلطنت آنها است. در بخش پیوست‌ها، پنج نمودار از شجره‌نامه سلجوقیان شامل سلجوقیان بزرگ، جانشینان ملکشاه در جبال و عراق، سلغریان، احمدیلیان و ایلدگزیان و چهار نقشه از حدود امپراطوری سلجوقی قرار گرفته است و به دنبال آن فهرست منابع پژوهش نگارنده آمده است.

و ثابت؛ دوم، سازماندهی دیوان سالاری و بالاخره احیای مذهب سنت. در بخش دین و دولت در عصر سلجوقی آمده است: سلجوقیان مانند غزنویان و سامانیان پیرو مکتب حنفی بودند. نظام‌الملک از دو مذهب حنفی و شافعی به عنوان مذاهب رسمی امپراطوری پشتیبانی کرد. جوامع کلیمی، مسیحی، زرتشتی و حتی بودایی در قلمرو سلجوقی به سر می‌بردند. آنها در محلات خاص خود مستقر بودند و تشکیلات ویژه خود را داشتند و به حکومت مرکزی جزیه می‌پرداختند.

در فصل سوم، جانشینان ملکشاه، عناوین زیر به چشم می‌خورد: ۱- پادشاهی برکیارق و محمد ۲- پادشاهی محمود و مسعود ۳- پادشاهی سنجر و ظهور خوارزمشاهیان و قراختائیان ۴- انقراض دولت سلجوقی و حکومت اتابکان در ایران. در این فصل جانشینان ملکشاه معرفی شده‌اند و علل و عوامل برپید شدن دولت سلجوقی مورد بررسی گرفته است. نگارنده بیان می‌دارد که در جامعه ترک، غلام ساده‌ای می‌توانست در مدت کمتر از ده پانزده سال به فرماندهی توانا مبدل شود و حکومت ایالات وسیعی را به دست گیرد و اگر شاهزاده‌ای در حضانت داشت به مخالفت با دولت مرکزی بر می‌خاست. در کنار این رسم کهن ترکی که به موجب آن رئیس قبیله ملک را از آن تمام اعضای خانواده می‌دانست، از همان بدو ورود، یکپارچگی امپراطوری را به مخاطره انداخت. از طرف دیگر خلفای عباسی و خوارزمشاهیان شروع به پیشروی در خاک ایران کردند و برای تصاحب ایران با هم به رقابت پرداختند. اما طولی نکشید که نیروی برتر مغول بر هر دو فائق آمد و بساط سلطنت و خلافت را برچید.

در فصل چهارم، ساختار سیاسی و اداری امپراطوری